

38. Там само. — Спр. 531.
39. Там само. — Спр. 534.
40. Там само. — Спр. 535.
41. Там само. — Спр. 537.
42. Там само. — Спр. 549.
43. Там само. — Спр. 954.
44. Там само. — Оп.10. — Спр. 49.
45. Там само. — Спр. 65.
46. Там само. — Спр. 71.
47. Там само. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6414.
48. Там само. — Спр. 6384.
49. Там само. — Ф. 423. — Оп. 5. — Спр. 572.
50. Там само. — Спр. 791.
51. Там само. — Спр. 798.
52. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 306.
53. Там само. — Спр. 307.
54. Там само. — Спр. 308.
55. Tauger M. B. Grain Crisis or Famine? The Ukrainian State Commission for Aid to Crop-Failure Victims and the Ukrainian Famine of 1928 / M. B. Tauger // Provincial landscapes. Local Dimensions of Soviet Power. 1917–1953 / Donald J. Raleigh. — University of Pittsburgh press, 2001. — P. 146–170, 360–365.

І. Я. Щупак

УДК: 94(477)«19»

УКРАЇНЦІ — РЯТІВНИКИ ЄВРЕЇВ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ

У статті розглядаються історіографія та джерела вивчення феномену рятівників євреїв у період Голокосту — Праведників народів світу. Автор встановлює, чим відрізнялося рятування євреїв на теренах Західної, Центральної Європи та окупованій нацистами території України. Аналізуються дані Яд Вашем по Праведниках народів світу за регіонами України та передумови відповідного розподілу випадків рятування, а також категорії людей, які чинили опір нацистському «остаточному вирішенню єврейського питання». Наводяться приклади героїзму рятівників євреїв, особливе місце в цьому контексті приділяється постаті Митрополита Андрія Шептицького.

Ключові слова: Голокост, Шоа, нацистське «остаточне вирішення єврейського питання», рятівники євреїв, Праведники народів світу.

В статтє рассматриваются историография и источники изучения феномена спасителей евреев в период Голлокаста — Праведников народов ми-

ра. Автор устанавлює, чим отличалось спасение евреев на поприщах Западной, Центральной Европы и оккупированной нацистами территории Украины. Анализируются данные Яд Вашем по Праведникам народов мира по регионам Украины и предпосылки соответствующего распределения случаев спасения, а также категории людей, которые оказывали сопротивление нацистскому «окончательному решению еврейского вопроса». Приводятся примеры героизма спасителей евреев, особенное место в этом контексте уделяется фигуре Митрополита Андрея Шептицкого.

Ключевые слова: Голокост, Шоа, нацистское «окончательное решение еврейского вопроса», спасители евреев, Праведники народов мира.

The article deals with historiography and research sources of the phenomenon of Jewish rescuers during the Holocaust — Righteous among the Nations. The author shows the difference between Jewish rescue circumstances in Western, Central Europe and on the Nazi-occupied territory of Ukraine. The article analyzes Yad Vashem data on Righteous among the Nations according to regions of Ukraine, background of the appropriate rescue cases distribution and categories of people who resisted the Nazi «final solution to the Jewish question». The author gives examples of Jewish rescuers' heroism and pays special attention to Metropolitan Andrey Sheptytsky.

Keywords: Holocaust, Shoah, Nazi «final solution to the Jewish question», Jewish rescuers', Righteous among the Nations.

Відмінності між різними країнами Європи, де нацисти намагались реалізувати план «остаточного вирішення єврейського питання», зумовлювались різними способами дії гітлерівської «машини знищення», різними формами адміністративного управління, історичними традиціями, рівнем впливу на єврейські общини, ставленням нацистів до населення окупованих країн, ступенем небезпеки для рятівників євреїв; усі ці та інші чинники впливали на ставлення місцевого населення до євреїв у кожній країні, зокрема й на теренах України [22].

Загалом місцеве населення України в ставленні до Голокосту (Шоа) можна розділити на кілька груп:

- вбивці та їхні поплічники;
- сторонні спостерігачі нацистських злочинів — у сучасній західній історіографії їх називають «bystanders» (з англ. — спостерігачі, свідки);
- рятівники євреїв, Праведники народів світу.

Особливу увагу рятівникам євреїв у період Голокосту приділяє Яд Вашем, ізраїльський національний центр пам'яті Катастрофи та героїзму. Одне з основних завдань Яд Вашем — від імені Держави Ізраїль та всього єв-

рейського народу висловити вдячність тим неєвреям, які з ризиком для власного життя рятували євреїв від геноциду під час Голокосту. Таких героїв називають «Праведниками народів світу»; це — почесне звання, що присвоюється від імені Ізраїлю відповідно до Закону про увічнення пам'яті мучеників і героїв (1953 р.) представникам різних національностей та віросповідань. Справу про присудження звання Праведника розглядає спеціальна громадська Комісія, яку очолює суддя Верховного суду Ізраїлю [22].

Незважаючи на великий суспільний інтерес та громадське й моральне значення проблеми, феномен Праведників народів світу є одним з найменш досліджених аспектів історії Голокосту. Це стосується, зокрема, виявлення та уточнення фактів про кількість Праведників у різних країнах та в Україні, про чисельність євреїв, врятованих від нацистського геноциду тощо. Якщо є дані про врятованих у Бельгії (26 000), Нідерландах (16 000), Данії (7200) та інших західноєвропейських країнах, то в нашій країні-сусідці Польщі ці показники варіюються від 25 000 до 45 000 чол., а по Україні, як і по Росії, точних даних поки нема (за даними історика М. І. Тяглого, на теренах України представники різних національностей рятували понад 17 тис. євреїв [30, с. 476]; ці дані уточнюються). Недостатньо вивчено також ставлення місцевого населення до рятівників євреїв та інші аспекти.

Європейська історіографія історії Праведників народів світу добре відома [37–50; 52]. На початку 2012 р. відбулася презентація фундаментальної Енциклопедії Праведників народів світу, яку видав Яд Вашем [51, р. 271–554]. Є дослідники, які працюють над цією темою в Білорусі (І. Герасимова, К. Козак, Є. Розенблат та ін.), в Росії (І. Альтман).

Коло дослідників українських Праведників нешироке: М. Феллер та С. Єлісаветський, які пішли від нас; сучасні дослідники Ж. Ковба (їй належить відома робота «Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного розв’язання єврейського питання”» [13]), а також Ф. Винокурова, А. Гончаренко, І. Левітас [4; 7; 15; 30 та ін.], М. Тяглий [30] та деякі інші. Низка ізраїльських учених (Я. Сусленський, Ш. Редліх) також публікували дослідження про Праведників народів світу на землях України [26, 28 та ін.].

Більшість дослідників Голокосту справедливо відзначають, що умови для порятунку євреїв на території України, як і в інших місцевостях окупованої частини СРСР, а також Польщі, радикально відрізнялися від умов у західноєвропейських країнах. Так, у Данії, — пише дослідник Нехама Тек, — «гітлерівці проявляли до датчан терпимість навіть після того, як почалися операції з порятунку євреїв. Репресії виражалися у формі арештів і зазвичай були спрямовані лише проти організаторів масового виходу євреїв» [29, с. 490–491]. У Голландії та Франції, — вказують Ізраель Гутман та Наама Га-

лінь, — рятівникові євреїв «загрозувала висилка в концентраційний табір, тоді як у Польщі і на окупованих територіях СРСР таку людину хапали разом з євреями, яких вона переховувала, і неодмінно розстрілювали» [8, с. 237].

Мета статті полягає в тому, аби з'ясувати актуальність та основні проблеми вивчення феномену Праведників народів світу в період Голокосту, розглянути основні джерела та літературу; провести аналіз за місцем, регіонами України, де українські Праведники здійснили свій подвиг спасіння; виділити категорії людей, які рятували євреїв від нацистського геноциду.

В багатьох працях істориків проводиться думка про те, що в країнах Західної Європи «сусіди, дізнавшись про те, що хтось ховає євреїв, як правило, не доносили на нього. Інакше стояла справа в Східній Європі» [21].

Особливою була ситуація з рятуванням євреїв на українських теренах. Найбільше впливади на неї міжетнічні взаємини. Деякі автори підкреслюють, що «міжетнічна байдужість і відверта ворожість під час німецької окупації посилилися» [26, с. 241]. Крім того, з початком війни нагніталася загальна атмосфера сприйняття насильства та вбивств як «норми». «Вбивства [...] деякі поляки і євреї сприймали зі співчуттям, — пише свідок Голокосту та відомий історик Шимон Редліх. — Для інших це був просто спектакль. Ніхто не міг зрозуміти єврейської безпорадності. Що стосується підтримки і порятунку євреїв, то це була в основному суміш жадібності і співчуття. Безпрецедентні обставини воєнного часу, жорстокість життя як під Советами, так і під німцями, виявило найгірше в людській натурі» [26, с. 242].

З іншого боку, відповідно до нацистської расової політики, українців — рятівників євреїв очікувало найжорстокіше покарання, знищення їх самих та членів їхніх сімей. Відомі факти про розстріли українців за переховування євреїв на Вінничині, Дніпропетровщині, Київщині, Львівщині, Харківщині тощо [31, с. 55] — в багатьох містах та селах; особливо численні такі приклади на Західній Україні, яку деякі дослідники стереотипно характеризують як украї «антисемітський» регіон. Нацисти забороняли надавати притулок євреям під загрозою смертної кари. Так, в оголошенні за підписами генерал-губернатора Франка та штадгауптмана Хьолера говорилося, що навіть «підбурювачі та помічники підлягають цій самій карі, що й особи, які допустилися чину. Намір буде караний як довершений чин» [18].

Разом з тим, підлягають додатковому вивченню обставини, за яких за приховування євреїв українці уникали страти і навіть позбавлення волі, будучи оштрафованими (наприклад — у Вінниці, Житомирі, Дніпропетровську та ін. Так, на Вінничині «за переховування» євреїв брати Пастух були... оштрафовані) [9, 10].

Щодо джерельної бази вивчення проблеми Праведників народів світу, то відомий дослідник історії Голокосту в Білорусі Євген Розенблат справед-

ливо пише: «На відміну від багатьох аспектів теми Голокосту, які мають відображення в документальних джерелах, вивчення проблеми надання допомоги євреям в роки німецької окупації практично повністю ґрунтується на використанні наративних джерел (спогадів тих, хто пережив Голокост і матеріалів усної історії). Ця ситуація зрозуміла: в німецьких документах фіксувалися тільки невдалі спроби порятунку євреїв, які закінчувалися знищенням рятівників, їх сімей та євреїв, що переховувалися, а радянські органи та підрозділи не вели цілеспрямованої роботи зі збирання інформації про факти порятунку євреїв. Окремі випадки надання допомоги євреям згадуються в свідченнях, записаних Надзвичайною Державною Комісією зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників (НДК)» [27].

Однак, крім матеріалів усної історії (Oral History), важливу інформацію можна почерпнути і з архівних джерел в Україні та Росії, про що йтиметься нижче, і з документів, що зберігаються в Яд Вашем.

Ми проаналізували дані Яд Вашем по Праведниках народів світу (далі — Праведники), які рятували євреїв України [2]. На 2011 р. було зафіксовано 2363 Праведники народів світу, які здійснили подвиг на українських теренах [47]. Розглядаючи подані історії Праведників, ми визначили низку питань для дослідження.

1. Проведення аналізу за місцем, регіоном України, де українські Праведники рятували від загибелі євреїв. Очевидно, що місцеві умови, місцева суспільна атмосфера були важливими факторами, що впливали на поведінку людей.

2. Якою була національна ідентифікація Праведників, віднесених до України: скільки серед них було українців, а скільки, наприклад, — поляків (існує думка, що на теренах Західної України — територіях, що належали до 1939 р. Польщі — поляки частіше і охочіше рятували євреїв, ніж українці).

Взагалі питання про те, за якими критеріями Інститут Яд Вашем відносить рятівників євреїв до тієї чи іншої країни, як нам здається, потребує уточнення (так само, як і деяка інформація, про адміністративно-територіальний поділ України в середині ХХ ст. і нині, про належність низки населених пунктів до деяких країн, про деякі географічні назви тощо).

3. До яких релігійних конфесій належали Праведники народів світу на території України — відсоток православних, католиків (хоча зрозуміло, що останні практично всі були поляками), греко-католиків, атеїстів та ін.

4. Якою була соціальна належність Праведників.

5. Потрібен аналіз особистих зв'язків рятівників з тими, кого вони рятували, до Голокосту.

Таблиця. Кількість Праведників України по областях, регіонах*.

Північна та Центральна Україна	Південна Україна	Східна Україна	Західна Україна	Закарпаття та Буковина	Територія Польщі та інших держав Європи**
Київська: 259 Житомирська: 187 Чернігівська: 13 Кіровоградська: 47 Полтавська: 26 Сумська: 12 Черкаська: 0	Одеська: 160 Миколаївська: 24 Запорізька: 22 Херсонська: 11 Крим: 24	Харківська: 84 Дніпропетровська: 70 Донецька: 43 Луганська: 9	Вінницька: 460 Луцька (Волинь): 275 Хмельницька: 169 Івано-Франківська: 82 Львівська: 61 Рівненська (Полісся): 22 Тернопільська: 1	Закарпатська: 27 Чернівецька (Буковина): 9	Територія сучасної Польщі: 181 Бесарабія, Молдавська АССР: 20 Росія: 2 Німеччина: 2
Разом:					
544	241	206	1070	36	205

* Підраховано автором за відомостями Яд Вашем. У таблиці наведено назви сучасних областей України.

** У таблиці розглядається Україна в її сучасних кордонах, що зумовлює відокремлення сучасної території Польщі (Люблін, Краків та ін.), Бесарабії та Молдавської АССР тощо. Ми вважаємо вірним те, що Яд Вашем відносить випадки рятування на цих теренах до історії Праведників народів світу з України, бо тут рятували саме українських євреїв (наприклад, на території Німеччини одного з українських євреїв, в'язня Бухенвальда, рятували українець та німець; у російських Краснодарі та Ростовській обл. місцеві українці рятували євреїв, які евакуювалися з території України на південь Росії у 1941 р., але сюди дійшли німецькі війська у 1942 р.).

6. З наведеного випливає, але є самостійним і важливим питанням мотивація рятівників, які ризикували не тільки власним життям, але й життям родин, дітей, допомагаючи євреям та рятуючи їх від знищення.

Рамки статті не дають можливості розкрити всі ці питання, але ми вважаємо за потрібне зупинитись на деяких важливих положеннях.

Коментуючи таблицю, зауважимо, що в низці історій порятунку українських євреїв наведено інформацію про те, як «операція спасіння» потребувала зміни місця рятування людей (з території однієї місцевості до іншої).

Крім того, як бачимо, з загальної кількості 2363 Праведників народів світу на території України у наведеній таблиці розподілено по регіонах 2302, що пов'язано з таким:

- у базі даних Яд Вашем наведено не всі особисті історії Праведників, що дало б змогу з'ясувати місце їхнього проживання та місце, де вони рятували євреїв;
- деякі місця та регіони, про які йдеться в історіях спасіння українських євреїв, територіально точно не визначено (наприклад, «Карпати»), або є неточними.

Втім, на наш погляд, це не викривляє досліджуваної картини в цілому.

Аналіз наведених у таблиці даних підводить до певних оцінок та висновків.

Вагому кількість випадків порятунку євреїв зареєстровано на територіях, де мешкало відносно багато поляків — як на території Польщі, так і на теренах сучасних Волинської, Луцької, Хмельницької, Житомирської обл. тощо.

Як бачимо, незалежно від регіону, найбільше Праведників налічується в місцях, де частка євреїв серед населення була відносно великою (Вінниця та інші західноукраїнські міста, містечка та села, а також Київ, Житомир, Одеса тощо), тож допомога сусідів, які Мали довоєнний досвід співжиття, в страшні часи Голокосту відіграла визначну роль у рятуванні євреїв.

Абсолютну першість по кількості Праведників народів світу на українських теренах посідає сучасна Вінницька область — 460 (або близько 20%). Це більше, ніж кількість українських Праведників у восьми сучасних областях Південної та Східної України (включаючи Одеську область) та у Криму разом.

Цей факт потребує пояснення. Окрім наведених чинників, слід зауважити, що саме на Вінничині був поширений такий вид допомоги євреям, як організація їхнього переходу з німецької до румунської зони окупації, де було відносно більше шансів на виживання.

У ході уточнення даних Яд Вашем (розміщення низки сіл та інших населених пунктів, їхнього адміністративно-територіального підпорядку-

вання тощо) має бути визначено кількість Праведників по територіях відповідно до адміністративно-територіального поділу на зони окупації, а також — що дуже важливо — у співвідношенні з питомою вагою євреїв серед місцевого населення, з урахуванням євреїв-утікачів із західних територій; із зазначенням часу, протягом якого ця область чи місто перебували під окупацією, та ін.

Вивчення феномену Праведників потребує спільної аналітичної роботи істориків та психологів для з'ясування мотивації, з якою представники різних верств населення, послідовники різних релігій та конфесій, прихильники різних політичних поглядів, які проживали в різних регіонах України, в різних зонах окупації, рятували євреїв. Відомі дослідники Нехама Тек, Семуель і Перл Олінери, що прийшли до різних висновків про соціальне становище і самовідчуття Праведників у суспільстві, єдині в оцінці найважливішої моральної, загальнолюдської складової подвигу людей, що надали допомогу приреченим на тотальне знищення євреям [19].

Не підлягає сумніву, що рівень антисемітських настроїв в українському суспільстві був значно вищим, ніж, скажімо, в Бельгії або Данії, але останнім часом стають відомими все більше прикладів про участь у порятунку не тільки одинаків-українців, але й груп людей, іноді достатньо великих. Ілля Альтман пише про те, як у кількох українських селах місцеві мешканці зуміли укрити всіх євреїв: в селі Яруга на Поділлі, де вдалося заховати не лише місцевих євреїв, але й біженців; у селі Раковець Львівської обл., де селяни переховували 33 єврейських сім'ї; в селі Благодатне Дніпропетровської обл., де було врятовано 30 євреїв. І. Альтман підкреслює, що їхній порятунок став можливим лише завдяки позиції решти мешканців села [1].

Слід зауважити, що ці приклади далеко не поодинокі. Д-р Арон Вайс у спогадах розповідає, що мешканка західноукраїнського міста Борислав українка Юлія Матчишин для організації порятунку сім'ї Вайсів заручилася підтримкою іншої сусідки — польки пані Потенжної [20]. В окупованому Запоріжжі дівчинку Марію Чапату, матір якої розстріляли гітлерівці, переховувала українка Євдокія Купа, їй допомагали інші сусіди. Щоб забезпечити єврейську дівчинку від загрози арешту і знищення, вони клопотали перед німецькою владою, щоб Марії видали паспорта як українці; четверо людей виступили як офіційні свідки (двох з них допитували), розуміючи, чим їм загрожує обман нацистів. Про єврейську дівчину, яка ховається від гітлерівців, знали майже всі мешканці вулиці — кілька десятків людей; ніхто з них не видав Марії, а багато хто їй допомагав [34, с. 120–121].

Михайло Тяглий виділяє такі мотиви порятунку євреїв на теренах України: 1) співчуття; 2) сімейне виховання; 3) родинні зв'язки та знайомства; 4) релігійно-етичний фактор; 5) незадоволені батьківські почуття (у разі ря-

тування дітей); 6) неприйняття окупантів та їхніх дій; 7) уже наявна з інших причин загроза смерті; 8) почуття самотності; 9) отримання допомоги від євреїв у попередній період; 10) докори сумління за інші вчинки; 11) ототожнення долі жертви з власною в минулому; 12) емпатія; 13) надія на аналогічну допомогу собі в скрутні часи; 14) почуття прихильності чи любові; 15) потреба в робочій силі або фахівцях; 16) причетність до спільної справи; 17) компенсація за бездіяльність інших; 18) потреба довести собі або іншим свою значущість тощо [30, с. 477]. Очевидно, що наведені мотиви можна узагальнити та певним чином згрупувати. Наприклад, до особистих морально-етичних переконань рятівників можна віднести релігійно-етичний фактор, компенсацію за бездіяльність інших тощо; до згенерованих особистим життєвим досвідом — отримання допомоги від євреїв у попередній період, причетність до спільної справи; до особистої емпатії відносно конкретних жертв геноциду — емпатія, почуття прихильності чи любові; до прагматичних — потреба в робочій силі або фахівцях, надія на аналогічну допомогу собі в скрутні часи; можна виділити особисто-психологічні чинники та інші. Також очевидно, що можна по-різному сформулювати чимало мотивів рятівників. Проте вивчення проблеми мотивації Праведників у роботі М. Тяглою та інших дослідників лежить на перетині різних наук (історії, психології тощо), має велике суспільне значення і є дуже важливим для української історіографії.

Аналізуючи різні категорії людей, які рятували євреїв від полум'я Катастрофи, ми можемо виділити такі групи.

1. Місцеві мешканці (українці, росіяни, поляки тощо), які мали єврейських родичів (дружин, чоловіків, батьків одного з подружжя та їхніх близьких).

2. Партизани, підпілники, які сприймали рятування євреїв як одну з форм опору окупантам.

3. Люди, яких поєднували з євреями сусідське життя або спільна робота чи навчання до війни, а також пам'ять про добрі вчинки євреїв-сусідів у критичних ситуаціях. Ілюстрацією останнього може слугувати випадок у селі Джурин Вінницької обл. Тутешні українські селяни вирішили допомогти євреям, які в роки колективізації заступилися за місцевого священика [11, с. 14].

4. Досить поширені випадки, коли українці рятували євреїв через свої релігійні переконання, християнське ставлення до гнаних та переслідуваних. К. Беркгоф стверджує, що серед українців найбільше євреям допомогли баптисти і євангелісти. «На самій тільки Волині, — пише історик, — вони, вочевидь, рятували сотні людей. Ці протестанти гадали, що їхня християнська віра не дозволяла їм чинити інакше». Крім того, використовуючи

взаємні зв'язки між протестантськими громадами, вони «могли швидко переводити євреїв із однієї місцевості до наступної» [3, с. 95].

Відомі випадки, коли на допомогу євреям за критичних умов приходили службовці міських управ, а також німецькі офіцери, угорські солдати і навіть німецькі солдати та місцеві поліцаї, які брали участь у розстрілах євреїв [3, с. 15]. Але, зрозуміло, такі випадки були поодинокими.

Ставлення до нацистського «остаточного вирішення єврейського питання» з боку українських націоналістичних організацій, ОУН, УПА потребує окремого розгляду і виходить за рамки нашої статті. Слід тільки зауважити, що є свідчення як про те, що певні групи, підрозділи українських націоналістів знищували євреїв, так і про те, що вони їх рятували. Форми допомоги євреям були різними — від зачислення до підрозділів УПА (певна кількість євреїв воювала в складі загонів УПА, здебільшого це були медичні працівники), до надання фальшивих документів тощо [5]. Так, у Вінницькому державному архіві є звіт слідчих СД щодо друкарні фальшивих документів і літератури українських націоналістів-бандерівців, яку викрила німецька поліція. Згідно з цим звітом «українські націоналісти постачали фальшиві паспорти не тільки своїм членам, але і євреям» [6, с. 116].

Зрозуміло, що ті чи інші вчинки роблять конкретні люди з особистим минулим і особистими симпатіями, чи то це співробітники управ, чи солдати, чи українські поліцаї тощо. Безумовно, траплялися випадки, коли рятування євреїв було продиктовано душевним, людським поривом, прагненням допомогти жертвам нелюдської жорстокості нацистів. А після такого «першого пориву» деякі люди вже й далі, попри смертельну небезпеку, рятували євреїв.

Втім, залишаються нез'ясованими питання про «соціальний склад» рятувників, серед яких переважали люди, що не належали до верхівки українського суспільства, його інтелектуальної еліти.

Вагому кількості серед рятувників-священослужителів становлять представники Української греко-католицької Церкви. Тут слід згадати і «рядових» священників УГКЦ, серед яких Св. Омелян Ковч, котрий заплатив життям за рятування євреїв під час Шоа та допомогу жертвам нацистського «нового порядку»; і, звичайно, — велична постать Митрополита Андрія Шептицького. Він особисто рятував чимало євреїв, серед них — львівський рабин Давид Кахане, сини загиблого рабина Левіна Курт (Ісаак) і Натан. «Митрополит залучив до рятування євреїв деяких українських священників, серед яких були його брат Клементій, голова ордену Студитів, а також ігумення Студитського монастиря Йосефа, преподобний Марко Стек та інші» [35, с. 136]. Андрей Шептицький рятував усіх, кому він міг надати допомогу, передусім — дітей. Врятованим дітям давали фальшиві довідки про хрещен-

ня, українські імена, а потім розподіляли їх по жіночих та чоловічих монастирях і дитячих будинках. Деяким дітям студитські монахи допомагали перетинати румунський та угорський кордони [35, с. 135–136]. Загалом за допомогою Митрополита Андрея Шептицького було врятовано, за різними даними, від 150 до 200 євреїв.

Слід зазначити, що А. Шептицькому досі не надано високого звання «Праведника народів світу» — через те, що Митрополит вітав гітлерівську армію в перші дні після нападу Німеччини на СРСР, контакти з нацистськими високопосадовцями тощо (цьому присвячено досить багату історичну літературу [12; 14; 16; 17; 23; 24; 32; 33; 36; 38]). На цьому прикладі ми вважаємо за доречне зауважити наявність поряд із визнаним терміном «Праведник народів світу» ширшого поняття — «рятівник євреїв під час Голокосту».

Очевидно, що велич подвигу таких людей, як Митрополит Андрей Шептицький, не потребує підтвердження чи схвалення навіть найвищою і найповажнішою інституцією. Сам факт організації системи допомоги жертвам Шоа у церквах та монастирях, власний приклад рятування десятків приречених на загибель євреїв однозначно зробив Митрополита Андрея Шептицького символом гуманізму в протистоянні людожерській політиці нацистів, яскравим уособленням рятівника євреїв під час Голокосту. Шевах Вайс, якого врятували разом із родиною під час Шоа українці та поляки, колишній спікер Кнесету (парламенту) Ізраїлю та Посол Ізраїлю в Польщі, образно назвав А. Шептицького «українським Шиндлером» [25].

Важливо підкреслити, що жоден з тих євреїв, якому було врятовано життя в період Шоа, не міг би сподіватися на спасіння без допомоги, яку з ризиком для власного життя та життя рідних надавали євреям українці, росіяни та представники інших народів, які теж страждали від гітлерівської окупації.

1. Альтман И. А. Холокост и еврейское Сопротивление на оккупированной территории СССР / Альтман И. А. — М. : Холокост, 2002. — 320 с.

2. База даних Праведников народов мира Украины : [Электронный ресурс] / Яд Вашем. — Режим доступа : <http://db.yadvashem.org/righteous/search.html?language=ru>. — Название с экрана.

3. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою : авториз. пер. з англ. / Беркгоф К. — К. : Критика, 2011. — 455 с.

4. Вінокурова Ф. Відображення в документальних джерелах ДАВО участі представників релігійних конфесій у порятунку євреїв, які пережили Голокост на території Вінницької області / Ф. Вінокурова // Проблеми історії Голокосту : науковий журнал. — Випуск № 4. — Дніпропетровськ : Ткума, ПП Ліра ЛТД, 2007. — С. 114–126.

5. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи / В'ятрович В. — Львів : Мс, 2006. — 144 с.

6. Гогун А. Сквозь призму документов завоевателей / А. Гогун, В. Гинда // Голокост і сучасність : науковий часопис. — 2011. — № 1 (9). — С. 109–121. — Рец. на кн. : Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Венды Лауер ; пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. — К. : Зовнішторгвидав України ; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. — 368 с.

7. Гончаренко О. М. До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території райхскомісаріату Україна (1941–1944 рр.) / О. М. Гончаренко // Український історичний журнал. — 2010. — № 1. — С. 128–141.

8. Гутман И. Катастрофа и память о ней / И. Гутман, Н. Галиль ; пер. с иврита З. Копельман, Я. Синичкин. — Иерусалим : Яд Вашем, б/г. — 292 с.

9. Державний архів Вінницької області. — Ф. Р. 1683. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 2.

10. Там само. — Ф. Р. 1473. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 78.

11. Книга Праведников / сост.: И. А. Альтман, А. Е. Гербер, Д. И. Полторак. — М. : Холокост : МИК, 2005. — 128 с.

12. Ковба Ж. Вплив митрополита Шептицького на вірних у часи Голокосту / Ж. Ковба // Проблеми історії Голокосту : науковий журнал. — Випуск № 4. — Дніпропетровськ : Ткума, ПП Ліра ЛТД, 2007. — С. 127–151.

13. Ковба Ж. М. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання» / Ж. М. Ковба. — К. : Дух і літера, 2009. — 296 с.

14. Ковба Ж. М. Останній рабин Львова Єзекіїл Левін / Ж. М. Ковба. — Львів ; Київ : Дух і Літера, 2009. — 184 с.

15. Левитас И. Праведники Бабьего Яра : сборник научных трудов / Левитас И. — К. : Еврей. совет Украины : Память Бабьего Яра, 2001. — 255 с.

16. Маринович М. Постаць Митрополита Шептицького у нелінійному просторі історичного часу / М. Маринович // Проблеми історії Голокосту : науковий журнал. — Випуск № 4. — Дніпропетровськ : Ткума, ПП Ліра ЛТД, 2007. — С. 81–87.

17. Митрополит Андрей Шептицкий. Документи і матеріали : 1941–1944 / упорядн. Ж. Ковба ; науковий редактор А. Кравчук. — К. : Дух і літера, 2003. — 313 с.

18. Оголошення генералгубернатора Франка (Варшава, 15 жовтня 1941 року) та штадгауптмана Хьолера (Львів, 10 березня 1942 року). — Архів Центру «Ткума».

19. О Праведниках : [Электронный ресурс] / Яд Вашем. — Режим доступа : <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/about.asp>. — Название с экрана.

20. Особистий архів автора.

21. Палдиэль М. Праведники Народов Мира в годы Катастрофы : [Электронный ресурс] / Палдиэль М. — Режим доступа : http://www1.yadvashem.org/yv/ru/education/lesson_plans/pdf/righteous1.pdf. — Название с экрана.

22. Праведники народов мира : [Электронный ресурс] / Яд Вашем. — Режим доступа : <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp>. — Название с экрана.

23. Редлих Ш. Митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны : [Электронный ресурс] / Редлих Ш. — Режим доступа : http://www.cerkva.od.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=594&Itemid=87. — Название с экрана.

24. Редлих Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны : [Электронный ресурс] / Шимон Редлих. — Режим доступа : <http://www.jcrelations.net/%D0%A1%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B0.3180.0.html?L=7>. — Название с экрана.

25. Редлих Ш., проф.: «Шептицкий отрицал расистское мышление»: [интервью профессора Шимона Редлиха журналу «Тыгодник Повсехны» (Tygodnik Powszechny)]: [Электронный ресурс] / перевод на русский: RISU.org.ua]. — Режим доступа: <http://www.newswe.com/index.php?go=Pages&in=view&id=3690>. — Название с экрана.

26. Редліх Ш. Разом і нарiзно в Бережанах: Поляки, євреї та українці, 1919–1945 / Редліх Ш.; видання друге; перекл. з англ. — К.: Дух і Літера, 2007. — 289 с.

27. Розенблат Е. Спасение евреев Беларуси в годы Холокоста: некоторые теоретические аспекты темы // Праведники народов мира Беларуси: живые свидетельства Беларуси / составители: К. И. Козак, М. И. Крапина [и др.]; под ред. В. Ф. Балакирева, К. И. Козака. — Минск: И. П. Ловинов, 2009. — С. 55.

28. Сусленський Я. М. Справжні герої: про участь громадян України у рятуванні євреїв від фашистського геноциду / Сусленський Я. — К.: Україна, 1993. — 152 с.

29. Тек Н. Праведники народов мира / Н. Тек // Холокост: Энциклопедия / ред. У. Лакер, соред. Ю. Т. Баумель; пер. с англ. — М.: РОССПЭН, 2008. — С. 488–494.

30. Тяглий М. І. Праведники народів світу / М. І. Тяглий // Енциклопедія історії України. — К.: Наукова думка, 2011. — Т. 8. — С. 475–477.

31. Убили односельчан, прятавших евреев. Акт. Харьковская область, Дергачевский р-н, с. Семеновка // Документы обвиняют. Холокост: свидетельства Красной Армии / сост. Ф. Д. Свердлов; ред. И. А. Альтман. — М.: Научно-просветительский центр Холокост, 1996. — 132 с.

32. Чайка Т. Колаборація у «просторі смерті»: до осмислення моральної колізії Митрополита Андрея Шептицького / Т. Чайка // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. — Випуск № 4. — Дніпропетровськ: Ткума, ПП Ліра ЛТД, 2007. — С. 100–113.

33. Щоденник Львівського гетто: спогади рабина Давида Кахане / упоряд. Ж. Ковба. — 2-е вид. — К.: Дух і літера, 2009. — 276 с.

34. Щупак І. Я. Отношение украинского населения Запорожья к евреям во время войны 1941–1945 гг. / И. Я. Щупак // Запорожские еврейские чтения. — Вып. 1. — Запорожье: [б. и.], 1997. — С. 120–121.

35. Щупак І. Я. Голокост в Україні: Пошуки відповідей на питання історії / Щупак І. Я. — Дніпропетровськ: Ткума, 2005. — 148 с.

36. Щупак І. Митрополит Андрей Шептицький: особистість та символ в історії / І. Щупак // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. — Випуск № 4. — Дніпропетровськ: Ткума, ПП Ліра ЛТД, 2007. — С. 88–99.

37. Blond S. The Righteous Gentiles / Blond S. — Tel-Aviv: «Or» Printers, 1983. — 559 p.

38. Bociurkiw B. R. Sheptyts'kyi and the Ukrainian Greek Catholic Church Under the Soviet Occupation of 1939–1941 / B. R. Bociurkiw // Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi / edit. by Paul Robert Magocsi with the assistance of Andrii Krawchuk. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies. University of Alberta, 1989. — P. 101–123.

39. Fogelman E. Conscience and Courage. Rescuers of Jews during the Holocaust / Fogelman E. — New York: Anchor Book, 1994. — 393 p.

40. Gushee D. P. The Righteous Gentiles of the Holocaust: A Christian Interpretation / Gushee D. P. — New York: Fortress Prt, 1994. — 258 p.

41. Hilberg R. Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe 1933–1945 / Hilberg R. — New York: Harper Perennial, 1992. — 352 p.

42. Levin Dov. The Attitude of the Soviet Union to the Rescue of Jews / Dov Levin // Rescue Attempts during the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference (April 1974) / ed. by Yisrael Gutman, Efraim Zuroff. — Jerusalem: Yad Vashem. — P. 205–236.

43. Oliner S. P. Saving the Forsaken. Religious Culture and the Rescue of Jews in Nazi Europe / S. P. Oliner, P. M. Oliner — London : Yale University Press, 2004. — 264 p.
44. Oliner S. P. The Altruistic Personality: Rescuers of the Jews in Nazi Europe / S. P. Oliner, P. M. Oliner — New York : Free Press, 1988. — 448 p.
45. Paldiel M. Saving the Jews : amazing stories of men and women who defied the «final solution» / Paldiel M. — Rockville : Schreiber Publishing, 2000. — 340 p.
46. Paldiel M. The Path of the Righteous: Gentile Rescuers of Jews During the Holocaust / Paldiel M. — Hoboken, New Jersey : KTAV, 1993. — 401 p.
47. Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem By 1 January 2011 / Yad Vashem. — Режим доступа : http://www1.yadvashem.org/yv/en/righteous/pdf/virtial_wall/ukraine.pdf. — Название с экрана.
48. Silver E. The Books of the Just. The Silent Heroes Who Saved Jews from Hitler / Eric Silver. — London : Grove Pr, 1992. — 175 p.
49. Smolenska M. Z. Motivations of People Who Helped Jews Survive the Nazi Occupation / M. Z. Smolenska, J. Reykowsky // Embracing the Other. Philosophical, Psychological, and Historical Perspectives on Altruism. — New York, London : New York University Press, 1992. — P. 213–225.
50. Tec N. When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland / Nechama Tec. — New York : Oxford University Press, 1986. — 288 p.
51. Ukraine // The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews during the Holocaust : Europe (Part II) / editor-in-Chief Israel Gutman. — Jerusalem :Yad Vashem, 2011. — P. 271–554.
52. Zuccotti S. The Italians and the Holocaust. Persecution, Rescue, Survival / Zuccotti S. — New York : Basic Books, 1987. — 336 p.

I. С. Синельник

УДК: 069 (477.51)“19”

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ В. В. ТАРНОВСЬКОГО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

У статті висвітлюється культурно-освітня діяльність Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського у другій половині ХХ ст. Автор розглядає різні форми і методи роботи музею з відвідувачами, робить висновки про їхню залежність від ідеологічних аспектів розвитку суспільства.

Ключові слова: музей, культурно-освітня діяльність музеїв, лекція, екскурсія, виставка.

В статье освещается культурно-образовательная деятельность Черниговского исторического музея имени В. В. Тарновского во второй половине ХХ в. Автор рассматривает разные формы и методы работы музея с посетителями, делает выводы об их зависимости от идеологических аспектов развития общества.